

Інформація в інших галузях права

УДК 34:94(477) 1925/1935+35.40

ВРОНСЬКА Т.В., доктор історичних наук, старший науковий співробітник**ІНФОРМАЦІЙНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ РОЗКОЛУ УКРАЇНСЬКОЇ
ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД:
НЕЗАСВОЄНІ УРОКИ МИНУЛОГО**

Анотація. У статті висвітлюється протистояння у середовищі української політичної еміграції у міжвоєнний період, яке використовувалося радянськими спецслужбами для руйнівної діяльності у національному таборі поза межами України. Проведено відповідні історичні аналогії у загальному контексті проблеми забезпечення інформаційної безпеки у сучасній Україні.

Ключові слова: консолідація, еміграція, пропаганда, контрпропаганда, протистояння, маніпулювання, дезінформація, інформаційно-психологічні операції, радянські спецслужби.

Summary. The article highlights the opposition in the environment of Ukrainian political emigration in an intermilitary period, which was used by the soviet special services for destructive activity in a national camp outside of Ukraine. The proper historical analogies are drawn in the general context of problem of providing information safety in modern Ukraine.

Keywords: consolidation, emigration, propaganda, counterpropaganda, opposition, manipulation, disinformation, information and psychological operations, soviet special services.

Аннотация. В статье освещается противостояние в среде украинской политической эмиграции в межвоенный период, которое использовалось советскими спецслужбами для разложения национального лагеря за пределами Украины. Проводятся соответствующие исторические аналогии в общем контексте проблемы обеспечения информационной безопасности в современных условиях.

Ключевые слова: консолидация, эмиграция, пропаганда, контрпропаганда, противостояние, манипулирование, дезинформация, информационно-психологические операции, советские спецслужбы.

Постановка проблеми. Вивчення феномену консолідації (від лат. consolido – “зміцнення”, “об’єднання”) українського суспільства у нинішніх надскладних умовах збройної інтервенції, пропагандистської експансії Російської Федерації в інформаційному просторі України з суто теоретичної перейшло у практичну площину.

До арсеналу російської деструктивної інформаційної експансії в Україні, окрім дискредитації і розмивання базових європейських цінностей, входять й спеціальні прийоми та добре сплановані цільові операції, спрямовані на маніпулювання суспільною свідомістю різних соціальних груп з метою створення політичної напруженості, контрольованого хаосу тощо. Окрім цього зовнішні сили та спеціально підготовлені й добре фінансовані агенти впливу докладають неабияких зусиль до загострення протистояння між партіями, об’єднаннями та рухами з метою провокації конфліктів, розпалювання недовіри, підозрливості, загострення політичного антагонізму.

Інформаційна складова сучасної агресії, за великим рахунком, не містить якихось принципових новацій. Всі її елементи вже були у вжитку. Хіба що у минулі часи інформаційно-психологічні операції, здебільшого, були прерогативою спецслужб. Нині ж, за активної участі останніх, пропагандистська руйнівна експансія, розгорнута на всіх

можливих напрямках, має ознаки гуманітарної війни, списи якої спрямовані на соціокультурні, ментальні та духовні цінності українського суспільства й всього цивілізованого світу. Аналізуючи у широкій історичній ретроспективі зброю масового знищення та її осучаснення, український філософ Мирослав Маринович зауважує: “Винаходом “гібридної” війни, яку ще остерігаються назвати Третьою світовою, стала фейкова бомба. Це також зброя масового ураження”. І далі, вже фокусуючись на цілях та руйнівних наслідках, підкреслює, що ця зброя, залишаючи уцілілими матеріальні речі й навіть тіло, руйнує здатність до адекватного сприйняття реальних подій: “Найголовніша сила глибокого ураження у фейковій бомбі – це Недовіра. Її жертви – розгублені люди, які неспроможні відрізнити правду від брехні. Її символи – дискредитація українського Майдану, Брекзит і підірвані виборчі системи західних демократій. Першою жертвою агресії стала Україна, проте “фейкова” війна є світовою. Вона підриває спроможність урядів приймати правильні рішення, оскільки вони починають оперувати не об’єктивними фактами, а їхніми суб’єктивними інтерпретаціями” [1].

Подолання політичної конфліктності в Україні стоїть на порядку денному і є важливим аспектом забезпечення національної й навіть світової безпеки. Поряд з ефективним використанням всіх наявних інформаційних ресурсів держави, інтелектуальна – просвітницька складова має займати належне місце у забезпеченні захисту суспільства, окремих його груп і особистості від деструктивних впливів.

Сучасні зовнішні деструктивні впливи та внутрішні руйнівні процеси, породжені відсутністю консолідації політикуму України, вимагають комплексного вивчення уроків минулого, з фокусуванням на тих періодах вітчизняної історії, коли боротьба за “булаву”, взаємопоборювання, розбрат і чвари, а також неспроможність лідерів різних політичних угруповань поставити національні інтереси вище власних амбіцій спричинили послаблення демократичного табору державницьких сил.

Результати аналізу наукових публікацій. Історики та політологи, досліджуючи проблему консолідації української нації в широкій історичній ретроспективі, фокусуються здебільшого на подіях національно-визвольних протистоянь 1917 – 1921 рр. Тоді політичним лідерам держави забракло сил для порозуміння, що суттєво послабило їх здатність до спільного опору більшовицькій навалі. Значно менше уваги приділяється подіям міжвоєнного періоду, зокрема причинам взаємопоборювання різних гілок української еміграції на чужині¹.

Місія науковців полягає в активній участі у створенні українського національного інформаційного гуманітарного простору з урахуванням історичних надбань. Науковий доробок у просвітницькій роботі відповідних інформаційних ресурсів має

¹ Відповідно до власних ідеологічних симпатій українці на чужині гуртувалися навколо декількох політичних осередків: Державного центру УНР в екзилі (ДЦ УНР в екзилі), до якого належали партії ліберально-демократичного і соціалістичного спрямування, Українського союзу хліборобів-державників на чолі з гетьманом П. Скоропадським, Проводу ОУН. Найбільш згуртованими до певного часу залишалися прибічники С. Петлюри. Після більшовицької окупації України державні установи УНР змушені були виїхати за кордон. На їх основі 1921 р. у Варшаві утворили Державний Центр УНР в екзилі (у вигнанні). Того ж року він переїхав до польського містечка Тарнов, у 1924 р. – до Парижа, 1926-го повернувся до Варшави, далі знову – до Франції (1940 – 1944 рр.), згодом – Німеччини (1944 – 1976 рр.), Філадельфії (США, 1976 р.). ДЦ УНР в екзилі припинив своє існування 1992-го, коли останній Президент ДЦ УНР Микола Плав’юк передав свої повноваження й атрибути державної влади УНР (прапор, державну печатку та президентські клейноди) першому Президенту незалежної України Л. Кравчуку. Акт передачі відбувся 22 серпня 1992-го в Маріїнському палаці, резиденції Президента України.

використовуватися, аби показати, наскільки небезпечними були чвари всередині українства на еміграції. Адже деструктивні процеси, розкол і розбрат активно “підігривали” й використовували у боротьбі проти національно-демократичних сил радянські спецслужби у міжвоєнний період і потому.

Наукове студіювання сучасних та минулих проблем консолідації української спільноти, аналіз цільових інформаційно-психологічних операцій противників незалежної України, спрямованих на руйнацію політичної єдності, з урахуванням необхідності гарантування його інформаційної безпеки, залишається на порядку денному. Окремі складові цієї тематики у контексті історичних, етнополітичних і державотворчих процесів побіжно висвітлювалися у працях вітчизняних і зарубіжних науковців: О. Дергачова, В. Євтуха, А. Кентія, М. Павленка, В. Піскун, С. Пирожкова, В. Поремського, В. Трощинського, Н. Хамітова та ін. [2].

Втім, нинішній інформаційній політиці потрібне оновлення, зокрема і за рахунок розширення дослідження та інтерпретацій минулого, які б дозволили глибше усвідомити небезпеку розколу української спільноти у складні часи, коли об’єднання мало стати потужною силою для політичної, духовної та стратегічної згуртованості.

Мета статті. На прикладі аналізу причин розбрату у середовищі української еміграційної спільноти та цільових операцій радянських спецслужб міжвоєнного періоду показати небезпечність відсутності консолідації у сучасному суспільстві та політикумі України.

Виклад основного матеріалу. Поразка у національно-визвольних змаганнях 1917 – 1921 рр. спричинила масову еміграцію за межі рідної землі провідників Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, Західноукраїнської Народної Республіки, а також вояків збройних формувань цих державних утворень, значної частини національної інтелігенції тощо. Більшість з них осіли у Польщі, Чехословаччині, Австрії, Румунії, Болгарії, Німеччині, Туреччині, Франції. Деякі згодом вирушили за океан до США, Канади та інших країн, де поволі створювалися українські громади, товариства колишніх військовиків та інші структури. Упродовж певного часу, незважаючи на надзвичайно важкі умови життя, поступово визначилася внутрішня організація української спільноти на чужині, налагоджувалося політичне, громадське і культурне життя. Разом з тим, перспективи повернення на батьківщину дедалі більше і більше віддалялися.

Вже перші роки перебування за межами батьківщини виявили непоборну тяглість попередньої політичної конфліктності, гостроту взаємин між різними гілками української еміграції, очільники якої, як і раніше, не могли знайти консенсус з цілої низки принципових питань державотворення. Розходились вони не лише в оцінці причин поразки національно-визвольних змагань, а й у поглядах на шляхи майбутньої діяльності. Гірко відчуття провини за втрачену державність та намагання перекласти цей тягар на політичних супротивників характеризували політичну діяльність української еміграції. Замість об’єднання у боротьбі за незалежність України реальністю стали гострі політичні суперечки.

Становище української спільноти після програних визвольних змагань у 1926 р., перебуваючи в еміграції, влучно оцінив видатний український історик, громадсько-політичний діяч В. Липинський: *“Трьох синів рідних має сьогодні наша мати... – Україна: хлібороба-гетьманця і неомонархіста, більш або менш соціалістичного інтелігента-демократа й республіканця, і пролетара-большевіка та інтернаціоналіста. Мати наша тяжко хвора. Всі сини її порізнені, кволі, слабосилі й сильної, об’єднуючої їх всіх національної ідеї вони досі для громади своєї сотворити були не в силі. Тільки один інстинкт любові сина-громадянина до матері-громади може продиктувати нашому*

розумові те, що до врятування України, для зорганізування нашої громади в акцію потрібно. Наша власна ...будуччина покаже, чи був взагалі за наших часів на Україні той український національний громадський інстинкт і зокрема – у кого з синів України любов до матері – у кого з нас національна ідея українська – була найглибша і найсильніша” (тут і далі курсив наш. – Авт.) [3].

Поодинокі спроби досягнути порозуміння та об'єднатися у межах однієї громадської організації в еміграції виявилися безрезультатними. У 1925 і 1935 рр. певні політичні сили ухвалювали відповідні відозви, які містили заклики до порозуміння².

Конкуренція за чільне місце серед емігрантського загалу за символічне місце представництва українського уряду в екзилі, а з тим й сподівання на можливе фінансування такого “уряду”, боротьба за союзників слугували головним приводом для конфронтації. “Опоненти” докладали неабияких зусиль аби підривати авторитет інших еміграційних угруповань, компрометувати їх провідників, паралізувати їх дії тощо. Добре поінформовані про ці гострі непорозуміння, радянські органи держбезпеки провокували подібні процеси, поширювали дезінформацію, впроваджуючи розлад та підсилюючи чвари у їхніх середовищах.

Завдання пропагандистської роботи ДЦ УНР в екзилі були викладені у спеціальному документі – інструкції Військового міністерства, який визначав її головні напрями: “...В сенсі пропаганди зовнішньої: *а) паралізувати всі ворожі напади чужинців, головно москвинів і їх прихильників та їх агітації серед українців; б) поборювати виступи москалів і їх прихильників, особливо в цей небезпечний час посиленої совітської агітації й поширеного чужинецького совітофільства на міжнародному форумі. Ударної: а) розкривати нашим людям справжні імперіалістичні, егоїстичні і поневолюючі цілі москалів і їх підступні засоби щодо оплутування легкодухів; б) інформувати про ці москальські цілі і засоби чужинців і всугерувати їм відпір за обманних і насильницьких методів москалів; в) інформувати чужинців про українську справу... Для того, щоб розвинути повно палку пропаганду во всю ширину і глибину, як того вимагає сама суть сучасної модерної пропаганди, психологічного бою на всіх фронтах... треба не тільки посилити практиковані нами досі, доволі ослабі засоби і прийоми, а необхідно вповні використати всю теперішню вдосконалену і утончену пропагандистську техніку...*” [4]. “Психологічний” бій, виокремлений у інструкції, вели спільно і спецслужба, і редакції багатьох уенерівських часописів.

Окрім, власне, пропагандистської роботи уенерівські провідники розробляли та реалізовували суто дискредитаційні заходи, спрямовані на своїх опонентів в еміграційному середовищі. У вересні 1928 р. військовий міністр ДЦ УНР в екзилі Володимир Сальський, вкотре торкаючись проблеми пропагандистської роботи, писав до своїх однодумців: “...Вважав би за доцільне застосувати наступної тактики: проти білих – спільний фронт всіх українських сил, незалежно від їх політичної диференціації; ворожі ж до нас українські угруповання – *обережно розкладати з середини*” [5, с. 5-6]. Військовий міністр ДЦ УНР в екзилі, вірогідно, випадково не згадав про такий самий спільний фронт еміграційних угруповань проти найлютішого противника – СРСР. Але згодом з'ясувалося, що ці заяви не завжди реалізовувалися на практиці. Іноді брала гору національна внутрішньополітична боротьба.

² Ідеться про відозви “До українського громадянства на еміграції у Франції” від 1 липня 1925 р., а також подібний документ української громади у Німеччині “До українців, що перебувають в Німецькій державі” від 24 серпня 1935 р. та ін.

Методи взаємопоборювання і шельмування були досить ефективними та мали відповідні негативні наслідки. Упродовж 1920 – 1921 рр. й пізніше відбулося чимало процесів, судових розглядів у середовищі колишніх учасників визвольних змагань, приводом для яких ставало звинувачення того чи іншого діяча, зокрема, у співпраці з радянськими спецслужбами. Часто-густо подібні чутки підкидалися ззовні. На ці розгляди було витрачено чималі сили. Унаслідок цього в українські структури за межами рідної землі вносився розлад. Усі ці руйнівні фактори значною мірою послаблювали спільний фронт боротьби проти ворогів.

Пропагандистська та контрпропагандистська робота поглинала левову частку продуктивної енергії не лише провідних діячів, а й відповідних структур, зокрема і спецслужби ДЦ УНР в екзилі – II секції Військового міністерства. Штатні працівники останньої та їхні добровільні “помічники” докладали неабияких зусиль до запеклої ідеологічної боротьби з прибічниками П. Скоропадського – гетьманцями, адептами українського ліво-соціалістичного табору під проводом Микити Шаповала – “шаповалівцями” та оунівцями.

Всеволод Змієнко, голова II секції (до нього її очолював Микола Чеботарів), у вересні 1928 р. звертався із проханням до своїх однодумців “дістати фотографію Коновальця, Мартинця, Сціборського, Шелухіна, Микити Шаповала, Мандрики або карикатури на них, щоб *розгорнути контрпропаганду проти зазначених вище осіб з метою компрометації та розкладу їх організацій зсередини*” [6].

Спецслужба ДЦ УНР спрямовувала свої руйнівні “списи” не лише проти зазначених осіб та їхніх прибічників, а й тримала у полі зору інших політичних опонентів із еміграційного середовища. Поглиблюючи роботу у зазначеному напрямку, В. Змієнко звертався у березні 1929 р. із відповідними “профільними” запитаннями до одного із своїх однодумців: “...Одірвання УНО³ – добра річ, але невідомо мені чи залишили кого-небудь в легії для інформацій? Здається, що ні?... Чи не маєте можливості зробити з шаповаловцями щось подібне до УНО? Маю відомості, що СУН (правильно – СОУН. – *Авт.*)⁴ збирається їх розкласти. Чи не маєте Ви подібних відомостей...”. Далі просив подати йому вичерпну інформацію (структуру, кількість активних членів і прихильників, характеристику очільників, друковану продукцію тощо) стосовно інших українських еміграційних осередків для вироблення стратегії протидії їх пропаганді та власних наступальних дій [7].

Поступово спецслужба ДЦ УНР запроваджувала нові методи роботи, напрацьовані з урахуванням часу: впроваджувала в опонентські організації української еміграції своїх агентів впливу, підкидала компрометуючі дані про їх провідних діячів тощо. Так, в одному із листів до Військового міністра екзильного уряду В. Сальського у жовтні 1928 р. його представник на Балканах В. Филонович, в черговий раз торкаючись проблеми розколу українських націоналістів, наголошував: “Прийшов час щось робити... Треба постаратись *впустити туди свого чоловіка...*” [8].

Напередодні підготовки Проводу українських націоналістів (ПУН) до свого першого конгресу спецслужба екзильного уряду активізувала свої деструктивні зусилля щодо своїх політичних опонентів. Діячі ОУН помітили “руку уенерівців”, зокрема у

³ УНО – мається на увазі Українське Об’єднання в Чехословаччині, громадська організація, створена у Празі у 1928 р. Існувала нетривалий час під головуванням А. Яковліва.

⁴ СОУН – Союз організацій українських націоналістів. Утворений 12 липня 1927 р. Тоді ж була обрана його управа на чолі з М. Сціборським.

празькому осередку, і навіть вжили таких серйозних запобіжних заходів, як повторне приведення своїх членів до присяги.

Одним із методів політичної боротьби уенерівської еміграційної громади проти своїх політичних опонентів було т.зв. “сіяння недовір’я до провідних діячів”. Наскільки ефективною була ця діяльність і як дошкуляла вона хоча б оунівцям свідчить історія підриву авторитету і довіри до таких відомих діячів як М. Сціборський та В. Мартинець. Ще у 1927 р. шляхом “дружнього остереження” з кіл екзильного уряду до голови Проводу українських націоналістів (ПУН) Є. Коновальця була передана інформація щодо згаданих осіб, що вони, мовляв, є агентами польської поліції. Це “остереження” передали О. Шульгін і І. Кедрин-Рудницький. Є. Коновалець доручив розглянути цю справу спеціальній комісії з представників ПУН й управи СОУН. Однак у ході розслідування екзильний уряд не спромігся надати якісь підтвердження на користь свого твердження. Виявилось, що таких доказів немає. Тому комісія визнала закид цілком безпідставним, а ПУН надрукував на сторінках свого часопису “Розбудова нації” (ч. 12 за грудень 1928 р.) такий комунікат: “Вже низку місяців проти Проводу Українських Націоналістів та взагалі проти всього націоналістичного табору ведеться боротьба такими негідними засобами, як наклепи проти різних осіб того табору, доноси до уряду й поліції різних держав... Крім большевиків, вирізняється передусім група [Президента ДЦ УНР в екзилі] А. Ливицького, що вживає таких засобів у боротьбі з націоналістичним табором...” [9, с. 494-495].

Окрім проведення власної розкладової роботи, спецслужбі ДЦ доводилося попереджати та відбивати такі ж спроби з боку своїх супротивників як із середовища української еміграції, так і ззовні. Володимир Змієнко у квітні 1929 р. наголошував: *“Маємо діло... з новим центром, створеним спеціально для розбиття української емігрантської маси. ... Безліч українських представництв – ґрунт не сприятливий для розмов про творення України...”* [10].

Пізніше, у січні 1936 р., військовий міністр ДЦ УНР, аналізуючи стан уенерівської еміграції на європейському терені, вкотре чимало уваги приділив питанню контрпропаганди. Чинити опір ворожій агітації військовий міністр пропонував не лише звичними для такої ситуації засобами, а й за допомогою специфічних методів, враховуючи тогочасну ситуацію, наявних союзників тощо. *“Ворожу агітацію проти УНР треба підрозділяти на агітацію своїх же українців та агітацію московську”*, – наголошував В. Сальський. – *Ворожа українська агітація проти УНР походить від т. зв. “націоналістів” ... Як одна, так і друга, агітація ведеться здебільшого друкованим словом... Методи праці обох цих ворожих нам напрямів зводяться до обливання брудом, як самої ідеї УНР, так і нападів на окремих чисельніших працівників... Одні “націоналісти” проповідують, що лише вони можуть спасти Україну, а решта то все ніщо, що лише вони знайшли справжній шлях, який доведе їх на рідні лани. Другі – “остряничики” ставлять все на карту Гітлера і лише в перемозі останнього бачать спасіння для України, яка має постати під булавою Остряниці. Другий ворожий нам табір є московський і про нього, властиво, довго не приходить ся казати. Всім нам відомі методи агітації проти нас, українців. Зводиться агітація до одного: “не біло, нет і бути не может”, “немецкая інтрига”, “сепаратизм”, “отщепенство” і т.д. Ця ворожа агітація ведеться і словом і друком”. Головним принципом, яким пропонував озброїтися В. Сальський у роботі в зазначеній сфері діяльності, враховуючи існуюче протистояння, був сформульований таким чином: *“На кожну ворожу акцію відповідати контракцією”* [11].*

У 30-х роках найбільш серйозним політичним опонентом уенерівської гілки української еміграції, як і раніше, залишалися представники ОУН. Остаточно усвідомивши силу, якої набула гітлерівська Німеччина в Європі, представники ДЦ УНР в екзилі вже намагалися уникати виразно різкої та категоричної оцінки співпраці з нею ОУН. Тепер вони спрямували свої пропагандистські та розкладові “списи” вже проти гетьманців, дуже тонко розставивши акценти у пріоритетних напрямках цієї роботи. Так, приміром, В. Сальський у зв’язку з ювілеєм П. Скоропадського навесні 1938 р. визначив напрями діяльності у справі дискредитації останнього гетьмана України та його оточення: “...Для того щоб не тільки знейтралізувати прихильну гетьманцям пресу, але разом з тим і *зdiskредитувати остаточно Скоропадського в очах цілого світу, треба негайно розпочати сильну проти нього дію, яка б ...зdiskваліфікувала його діяльність за кордоном*” [12].

Яскравим прикладом відсутності консолідації між різними гілками української еміграції, що мала драматичні наслідки, є історія проникнення до лав ОУН і близького оточення її провідника Євгена Коновальця радянського агента Кіндрата Полуведька. Про неї, до речі, промовчав у своїй праці – виконавець убивства провідника ОУН П. Судоплатов, а згодом і його син А. Судоплатов.

За легендою, ретельно відпрацьованою у надрах ОДПУ, “трампліном” для проникнення до оунівських лав повинні були слугувати еміграційні кола ДЦ УНР. Проте, завдяки пильності співробітників уенерівської спецслужби К. Полуведько не зміг “комфортно” влаштуватися в Чехословаччині серед прихильників С. Петлюри. В. Змієнко восени 1934 р. небезпідставно висловлювався про К. Полуведька як про людину, що “творить волю піславших його” [13]. Незабаром (коли радянський агент вже виїхав до Фінляндії) і польська “двуйка”⁵, з якою тісно співпрацювала уенерівська спецслужба, передала відомості, отримані своєю чергою від англійської розвідки, про те, що “...Полуведько агент ДПУ (правильно – ГУДБ НКВС УСРР. – Авт.) із розвідувальним завданням з Росії” [14]. Втім, з ДЦ УНР в екзилі до оунівських кіл ні тоді, ні пізніше не надійшло жодної інформації, чи хоча б натяків про це. Навіть знаючи про, м’яко кажучи, прохолодні взаємини різних гілок української еміграції, які часом переростали у справжню ворожнечу, важко зрозуміти байдуже споглядання уенерівцями за тим, як в Організації українських націоналістів влаштовується радянський агент.

Досить красномовно характеризував атмосферу у середовищі української еміграції відомий діяч Центральної Ради М. Єремійв. У листі до голови Товариства колишніх вояків Армії УНРу Чехословаччині Василя Проходи 5 січня 1939 р. він зауважував: “*Від того, що називається політикою українською стою якнайдалі, бо вона перетворилася в справжнє болото. Деякі органи друку займаються виключно тим, що обливають земляків поміями*” [15, с. 71].

Знали про ці непрості й деструктивні стосунки й іноземні дипломати, акредитовані у країнах перебування української еміграції. У 1935 р. Голова Північного департаменту Міністерства закордонних справ Великобританії у Бухаресті, у компетенції якого знаходилась також і робота по СРСР та пов’язаними з ним “проблеми”, писав: “...українські партії так себе взаємно ненавидять, що вони завжди оскаржують лідерів одна одної в тому, що вони є більшовицькими агентами...” [16, с. 897].

⁵ “Двуйка” – другий відділ Генерального штабу військового міністерства Польщі, підрозділ, який займався розвідкою й контррозвідкою.

Не аналізуючи далі складну і доволі глибоку проблему конфліктності в еміграційному середовищі, слід вкотре підкреслити, що однією з головних сил, зацікавлених у розпалюванні цієї ворожнечі, були радянські спецслужби. Отже до об'єктивних причин відсутності консолідації у середовищі української еміграції додавалися й інспіровані ззовні, заздалегідь заплановані “колізії”. Про подібні ситуації писав дослідник життя і діяльності С. Бандери Петро Балеї: “...Хтось накручує пружину міжгромадського нап'яття, пружину ворожнечі... до неможливості. Таким чином *вогонь і енергія, призначена долею на конструктивну роботу кимось тонко була перемкнута на деструкцію, на ворожнечу...*” [17, с. 71].

Ким скеровувався і направлявся згадуваний у наведеній вище цитаті “хтось” сьогодні добре відомо. Радянські органи державної безпеки внутрішній розкол шляхом внесення розбрату та компрометації найбільш авторитетних провідників української еміграції розглядали як один із основних засобів боротьби з ними й використовували його досить активно й ефективно.

Перш, ніж перейти, власне, до аналізу діяльності радянських органів держбезпеки проти української еміграції, слід зауважити, що інструментарій більшовицької держави у цій царині був доволі потужним і різноманітним. Цим займалися також спеціальні партійні та окремі пропагандистські структури. Об'єднані спільною метою, шляхом агентурного проникнення в еміграційні політичні центри у Європі вони “висвітлювали” їх діяльність та проводили відповідні оперативні заходи з руйнації осередків опонентів радянської влади.

Так, у 1920 – 1922 рр. інформаційно-психологічні операції на території інших країн поряд з органами державної безпеки УСРР здійснювалися глибоко законспірованим відділом ЦК КП(б)У – “Закордотом”⁶.

11 січня 1923 р. за поданням заступника Голови ДПУ при НКВС РРФСР І. Уншлихта було ухвалено рішення Політбюро ЦК РКП(б) щодо створення спеціального міжвідомчого Бюро з дезінформації (Дезінфбюро). Крім працівників ДПУ, до нього увійшли представники від ЦК РКП(б), Народного комісаріату закордонних справ, Револуційної військової ради республіки, Розвідувального управління штабу РСЧА [18, с. 13-14, 107-108]. Керівництво СРСР ставило перед відомствами, що входили до складу згаданого Бюро, завдання не лише стежити за ворожими діями іноземних спецслужб, а й готувати проти останніх, а також проти своїх політичних опонентів за кордоном дезінформаційні заходи.

“Особливий сектор” ЦК ВКП(б), виконуючи свої наглядові функції за розвідкою, політвідділами в армії, а також органами держбезпеки, розробляв і “спеціальні заходи” з нейтралізації або дискредитації ворогів чи навіть потенційних опонентів. В арсеналі цих заходів були й психологічні операції, сплановані у надрах “Особливого сектору”, які реалізовувалися за участю ОДПУ-НКВС.

У структурі ЦК ВКП(б) були й інші підрозділи, які також здійснювали відповідні заходи. Так, сектор іноземної преси виконував, зокрема, цензурні, інформаційні і “дослідницькі” функції.

Інформаційне, точніше, дезінформаційне призначення сектору іноземної преси зводилося до однієї із замаскованих форм діяльності радянської пропагандистської машини – “прощупування” об'єкта для вербування “симпатиків”, рекогносцировки у

⁶ Докладніше про це див.: “Закордот” в системі спецслужб радянської України”: зб. документів. – К., 2000 ; Сидак В.С., Козенюк В.А. Революцію назначить... Экспорт революции в операциях советских спецслужб. – К., 2004.

ворожому таборі з метою руйнації єдності їхнього середовища, дезінформування світової громадськості стосовно подій у Радянському Союзі. Таку роботу переважно проводили через іноземних “прогресивних журналістів” у Москві, нейтральну пресу за кордоном і подекуди через деяких не завжди розбірливих іноземних політичних діячів або літературних знаменитостей.

Особливістю радянських дезінформаційних кампаній у середовищі української еміграції впродовж досліджуваного періоду були дві тенденції. Специфіка першої полягала у “синхронізації” внутрішньо-радянських процесів із завданнями підривної роботи усередині еміграції та використанні еміграції для підсилення репресивної спрямованості режиму. Специфіка другої полягала у системних та послідовних зусиллях, націлених на дестабілізацію, руйнацію (аж до повного знищення) політичної суб’єктності української еміграції.

Одним з інструментів розколу еміграційної спільноти стала кампанія з амністії колишніх рядових вояків військових формувань та повернення їх на батьківщину, яка реалізовувалася більшовиками у 1921 – 1923 рр.⁷ Декларована лояльність та поблажливість до своїх учорашніх противників насправді мала й підступний підтекст. У такий спосіб під виглядом прощення радянська влада намагалася знищити один з епіцентрів антибільшовицького руху, який існував у таборах військовополонених; розколоти українську спільноту на еміграції. Ця мета – “посилення розбрату...” з огляду на підготовку антирадянських виступів відверто декларувалася у постанові Політбюро ЦК КП(б)У “Про амністію солдатам Врангелівської і Петлюрівської армій” від 22 березня 1922 р. [19, с. 321].

С. Петлюра намагався застерегти колишніх вояків Армії УНР від повернення на радянську Україну. Аналогічні попередження містилися й в ухвалі конференції української еміграції в Румунії, яка відбулася 23 вересня 1923 р.: “Приймаючи до уваги той факт, що Україна й донині перебуває в стані окупації [...] поворот на батьківщину всієї еміграції взагалі небажаний. Амністії, видані большевицьким урядом, мають виключно агітаційну мету й призначаються для вироблення закордонної opinio” [20].

Та все ж найбільш “плідну” роботу з розколу української еміграції у міжвоєнний період здійснювали радянські спецслужби, які вдавалися як до окремих цільових заходів, так й реалізовували спеціальні операції, у проведенні яких використовувалися компрометація, дискредитація, маніпуляція, розклад, дезінформація, відомі людству з найдавніших часів. Найбільш вагомими з них вважалися ті, що переростали в оперативну гру з противником.

Уже перші кроки радянської влади та її спецслужб позначилися створенням ряду нормативних документів, у яких психологічному впливу на противників як у новоствореній радянській державі, так і за її межами, приділялося чимало уваги. У цій сфері досить плідно попрацювали відомі теоретики і практики радянських спецслужб. Серед інших у контексті цього дослідження найбільший інтерес становлять напрацювання радянського контррозвідника Станіслава Турло, у яких подавалося чимало цікавого теоретичного матеріалу щодо проведення радянськими спецслужбами

⁷ 30 листопада 1921 р. ВУЦВК ухвалив відповідний декрет, що звільняв від кримінальної відповідальності всіх рядових військових формувань, що зголосилися бути лояльними до нової влади. 22 березня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняла ухвалу “Про амністію солдатам Врангелівської і Петлюрівської армій”.

різноманітних операцій, серед методів яких домінували: введення ворога в оману, розкол, “стравлення” між собою...⁸

У 1922 – 1924 рр., продовжуючи тримати у полі зору всі більш-менш значущі події, що відбувалися за кордоном у середовищі української еміграції, органи радянської держбезпеки констатували зниження її активності. Так, у звіті про діяльність ДПУ УСРР за січень-червень 1922 р. в розділі “Секретно-оперативна діяльність. Вітчизняна контрреволюція і шпигунство” констатувалося, що у закордонних політичних центрах спостерігається “певна розгубленість” емігрантів, пов’язана з неприхильним ставленням до них урядів Польщі та Румунії, що стало наслідком “тиску радянської дипломатії”, яка примусила значною мірою “скоротити діяльність петлюрівських організацій” [21, арк. 3-11]. Через два роки, у січні 1924 р., органи держбезпеки доходять висновку, що емігрантські угруповання втратили активність й “активна петлюрівщина на території України на даний час майже вмерла” [22, с. 29]. У зведенні № 12/20 від 1.1.1924 р. контррозвідального відділення Київського губернського відділу ДПУ УСРР у розділі III під назвою “Петлюрівщина” наголошувалося: “Останні місяці дали ще більше зниження активності української контрреволюції. Праві кола безнадійно бездіяльні. Це стосується не лише внутрішніх угруповань, але й емігрантських...” [23, арк. 37].

Проте було б явним перебільшенням стверджувати, що радянські спецслужби у згадані роки “охололи” до уенерівської опозиції в УСРР та її керівників за кордоном. Реагуючи на окремі вияви активності “петлюрівщини”, ОДПУ не випускало з поля зору найбільш активних її представників.

Послаблення уваги до емігрантської спільноти з боку радянських спецслужб тривало недовго. Вже у липні 1925 р. після з’їзду начальників органів ДПУ УСРР стартував черговий, найбільш тривалий період боротьби з нею.

Стурбованість з приводу існування Державного Центру УНР в екзилі висловлював голова уряду УСРР В.Чубар, який у промові на з’їзді комсомолу в березні 1926 р. у Харкові заявив, що “поряд з радянським урядом робітників і селян за кордоном є ще другий “уряд” УНР Симона Петлюри – “уряд” без території, без людей. Цей “уряд” готується за допомогою Чемберлена знову спробувати зруйнувати наше будівництво, пошкодити трудящому народові йти мирним шляхом до соціалізму, – сказав, зокрема, він. – Щоб остаточно знищити цю небезпеку, ми мусимо не тільки покласти надію на червону дипломатію та її переговори, а й стежити за тим, щоб у нас тут не було прихильників нової боротьби з нами, прихильників спілки з буржуазією” [24, с. 403].

Результати “занепокоєння” радянського керівництва самим фактом існування і тим більше діяльністю за кордоном уряду УНР, а також анонсованого В.Чубарем “стеження” українська еміграція відчула на собі дуже швидко.

Тогочасний лідер уенерівської еміграції С.Петлюра, реально оцінюючи роздратування радянської влади діяльністю ДЦ УНР в екзилі та прогнозуючи спричинені цим відповідні акції, ще у 1925 р. слушно наголошував, що “українська політична еміграція – це сіль в оці сучасним червоним окупантам України. Вони роблять усе, щоб розкласти, перетягти на свій бік, знищити її – на це йдуть гроші, над цим працюють численні агенти” [24, с. 404-405].

⁸ Детальніше про це у статті: Вронська Т.В. Психологічні операції радянських спецслужб 20-х рр.: теоретичні та історико-правові аспекти // Інформація і право. – № 1(16)/2016. – С. 137-145.

Справді, агентура радянських спецслужб досить ефективно діяла практично в усіх закордонних центрах української політичної еміграції. Форми і методи її були різноманітними – фізичне знищення найбільш небезпечних ворогів, розкол еміграції зсередини, компрометація її провідників, перехоплення каналів зв'язку з однодумцями в УСРР. З 1925 р. ця робота активізувалася, був взятий курс *на планомірне* проведення чекістських спецоперацій, об'єктом яких були різні гілки політичної української еміграції, серед яких уенерівська посідала на той час, як найбільш впливова та сильна, чільне місце.

Вартий уваги факт, що ДПУ УСРР планувало низку операцій-легенд (що ґрунтувалися на фіктивній інформації про начебто існуючу в Україні організовану опозицію) проти уенерівської еміграції та їх симпатиків в УСРР, тоді як в ОДПУ вже було прийнято рішення припинити операцію “Трест”, мотивоване небажанням радянського керівництва демонструвати цілому світу наявність в СРСР великого опозиційного центру. Причина зовнішньої розбіжності планів союзних та республіканських органів державної безпеки криється у тому, що саме у цей час (починаючи з другої половини 1926 р.) активізувалися українські політичні еміграційні угруповання, зокрема уенерівське. Це було пов'язане не лише з убивством його провідника С. Петлюри, а й зі створенням Генерального штабу військового міністерства екзильного центру, друга секція якого (військова спецслужба) активізувала роботу з “налагодження зв'язків з Україною”.

Спецоперації радянських спецслужб, об'єктом яких були різні гілки української політичної еміграції, як вже зазначалося, передбачали такий ефективний метод, як легендування, коли основою чекістських заходів ставала заздалегідь розроблена фіктивна інформація (легенда) про нібито існуючі в СРСР суворо законспіровані антирадянські організації, які шукають зв'язків із своїми однодумцями. Ця інформація поступово і обережно через спеціально завербовану в еміграційному середовищі (або штучно впроваджену до нього) агентуру доводилась до певних діячів закордонних політичних осередків.

Серед агентурних матеріалів білої контррозвідки датованих 1927 р., що зберігалися у Російському закордонному архіві у Празі, було знайдено записку під загальною назвою “Деякі міркування з приводу боротьби ДПУ з контрреволюційними організаціями”, де досить об'єктивно описано всі методи боротьби з опонентами радянської влади за кордоном. Зокрема, ретельно аналізувався метод легендування у роботі ОДПУ. Автор “записки” російського контррозвідника В. Орлова, який певний час за завданням командування Добровольчої армії нелегально працював у ВЧК, грамотно формулював мету і завдання радянських органів держбезпеки: засобами агентурної роботи створити фіктивну “контрреволюційну” організацію за кордоном і керувати нею, втягуючи якомога більше членів на теренах СРСР у свої тенета [25, арк. 1-2].

Нині добре відомо, що створення міфічних організацій у надрах ОДПУ і ДПУ УСРР мало на меті не лише виявлення ворогів радянського ладу за кордоном, але й провокувало до певних дій прихильників різних гілок української еміграції у самій Україні. Не менш важливим, а може, й найголовнішим для радянських спецслужб протягом усього часу їх існування, було виявити і знищити справжніх та потенційних опонентів існуючого ладу.

Виявлення прибічників уенерівської ідеї на території УСРР покладалося на контррозвідувальні підрозділи ДПУ. Їх колеги з Іноземного відділу (далі – ІНВ. – *Авт.*) проводили закордонну роботу, у якій не останнє місце відводилося відповідним спецопераціям. Метою їх було, як уже зазначалося, переконати керівників окремих

еміграційних політичних кіл в існуванні на теренах радянської України їхніх однодумців і спровокувати (нав'язати) встановлення відповідних стосунків між ідейними співниками по обидва боки кордону. Чекісти відстежували методи керівництва з боку еміграційних угруповань політичною опозицією в УСРР, виявляли та знешкоджували осіб, що належали до неї або навіть потенційно могли стати такими.

У 1928 – 1929 роках зусиллями радянських спецслужб було започатковано кілька спецоперацій, об'єктом яких стали різні угруповання української політичної еміграції. З доповіді Київського контррозвідувального відділу ДПУ про оперативну роботу, зокрема, даних, вміщених у розділі “Фіктивно-провокаційні організації ДПУ по українській лінії”, можна дійти висновку, що уенерівська еміграція посідала у цій роботі радянських спецслужб одне із чільних місць.

Відповідно до генеральної лінії ВКП(б) на повне викорінення “націоналізму” у 1928 р. ДПУ України почало готувати масову операцію проти українського революційного активу. Обґрунтовуючи її необхідність, органи держбезпеки вказували на те, що українська еміграція “позбулася настрою пасивності і пригніченості” і розгорнула діяльність з створення терористичних груп, поширення антирадянських листівок [26, с. 273].

Один із дослідників діяльності радянських спецслужб проти українства С. Мечник⁹, розглядаючи окремі методи роботи розвідки, а серед них і психологічні операції проти еміграції, наголошував: “Ягода [у березні 1922 р.] призначив на керівництво ІНВ, чекіста Триліссера, який почав розбудовувати діяльність ГПУ за кордоном” [27, с. 100]. У кожному закордонному радянському представництві М. Трилісер збільшив штат чекістів, які в дедалі ширших масштабах розбудовували свою агентурну мережу, й окрім іншого збирали різного роду компрометаційні матеріали про визначних політичних лідерів усіх країн, щоб знати всі їх слабкі сторони і знайти можливість залучити до шпигунської праці на користь СРСР.

Еміграційні закордонні центри виявились неспроможними виявити майстерно зіткане на Луб'янці невидиме павутиння, яке буквально обплутало їх. Радянськими спецслужбами були виявлені канали зв'язку іноземних розвідок з деякими представниками української еміграції, ефективно проводилась робота по постачанню дезінформаційними матеріалами та компрометації лідерів різних політичних угруповань.

Завдяки активній вербувальній роботі у середовищі різних гілок української еміграції ОДПУ вдалося проникнути до близького оточення їхніх лідерів, отримувати листування провідних діячів, що суттєво полегшувало роботу радянським спецслужбам. А політичне розшарування і конфронтація еміграційних угруповань робила їх нищівні удари більш влучними. Про це, зокрема, пише у своїх спогадах “Секретний терор” Георгій Агабеков – радянський розвідник (колишній начальник східного сектора ІНВ ОДПУ, резидент ОДПУ на Близькому Сході), який перейшов у 1930 р. на Захід. Він же наприкінці 1930 р., оцінюючи загальний стан еміграції, слушно зауважував: “...Еміграція недостатньо засвоїла для себе завдання боротьби (звідси і труднощі єдиного фронту)..., вона особисте ставить вище спільного і, головне, недостатньо активна (відсутність організованості). Ідейне розшарування, багато вояждів без армій...” [28, с. 255, 364].

Втім, було б помилково вважати, що робота радянських органів державної безпеки обмежувалася специфічним інтересом лише до української еміграції та її симпатиків в

⁹ Справжнє прізвище – Мудрик [Степан Михайлович].

СРСР. Такий же інтерес проявлявся і до інших осередків утікачів з радянської держави. Одним з основних завдань було виявлення зв'язків українських та інших еміграційних політичних угруповань з іноземними розвідками, котрі намагалися якомога ефективніше використати колишніх учасників визвольної боротьби у розвідувальній роботі проти радянської держави. Пальму першості у співпраці з антирадянською еміграцією посідали спецслужби Великої Британії та Польщі, слідом за ними йшли Франція, Румунія, Туреччина, Японія.

В арсеналі боротьби радянських спецслужб були не лише згадані та інші операції з притаманними їм сценаріями. Достатньою ефективністю у досліджуваній період відзначалися цільові – точкові чекістські оперативні заходи, які здійснювалися шляхом штучного підкидання сфабрикованих компрометаційних матеріалів алярмуючого забарвлення на провідних діячів, які додатково розпалювали взаємну ворожнечу між окремими еміграційними відгалуженнями. У тогочасній атмосфері протистояння і перманентних чвар цей метод був дуже дійовим. Недаремно деякі лідери української еміграції досить категорично висловлювалися з цього приводу. Прикметні у цьому контексті слова активного діяча ДЦ УНР Р. Смаль-Стоцького: *“Куди не глянеш, розтіч думок, брак організації, консолідації. Ми сильні в поборюванні самих себе, своїх братів. Як скажені собаки жеремося за косточками, кинені до того між нас нашими ворогами...”* [15, с. 66].

Знесилена важкими умовами перебування на чужині та внутрішніми чварами українська еміграція ставала легкою здобиччю для радянських спецслужб, які пильно стежили за кожним черговим загостренням обстановки у її лавах й ефективно використовували, підкидаючи хмиз до вогнища міжособної політичної боротьби.

Висновки і пропозиції.

Наведені приклади роботи радянських спецслужб – лише мала частка тієї широкомасштабної роботи, яка проводилась проти української політичної еміграції і спрямовувалася, зокрема, на посилення внутрішньої політичної боротьби, загострення відносин між різними її відгалуженнями. Описані вище тактика та методи роботи не дозволяють скласти повного уявлення про весь їх арсенал, проте дають підстави для висновків щодо пріоритетів та напрямів цієї діяльності. Сподіватимемося, що у перспективі все ж вдасться знайти більше документів задля глибокого висвітлення численних радянських спецоперацій проти української еміграції та їхніх симпатиків в радянській Україні.

Навіть цей невеличкий історичний екскурс, в якому висвітлені деякі методи міжособного взаємопоборювання, засвідчує його руйнівну силу. Деякі з наведених епізодів внутрішньої боротьби, може й не найяскравіші, але типові. Вони дозволяють відчувати загальну атмосферу, яка панувала в еміграційному середовищі у досліджуваній період. Висловлювання окремих діячів української еміграції (колишніх учасників визвольних змагань) свідчать про відсутність у них ілюзій щодо реального стану еміграційної спільноти та перспектив боротьби. Проте, навіть усвідомлюючи своє становище, більшість з них не полишала шукати союзників та шляхів повернення на рідну землю заради досягнення омріяної мети – розбудови незалежної України.

Задля об'єктивності треба визнати, що протистояти добре організованим органам державної безпеки СРСР українській спільноті за кордоном було дуже важко а іноді й просто неможливо. Надто нерівними були сили.

З позицій сьогодення, володіючи фактами та документами, знаючи подальший перебіг подій, легко оцінювати помилки, яких припустилися активні діячі української політичної еміграції. Втім, не слід забувати, який противник (могутня держава СРСР та

її спецслужби) протистояв їм. Ті країни та сили, у яких шукали підтримки представники деяких еміграційних гілок, вбачаючи в них надійних союзників, не стали для них опертям, переслідуючи лише свої власні політичні інтереси. Це довела і Друга світова війна, і весь подальший перебіг подій. І, зрештою, умови, в яких українські патріоти намагалися вести боротьбу за повернення на рідні землі, були не найкращими. Єдине, що вони реально могли зробити і зробили, – зберегли для наступних поколінь ідею незалежності та традиції боротьби за неї.

Деякі сучасні політичні процеси в Україні тотожні тим, що відбувалися на теренах Європи в середовищі української політичної еміграції у міжвоєнний період. Це і відсутність єдності у лавах національно-державної еліти, і внутрішньопартійна боротьба, і розкол у лавах колишніх однодумців та багато інших антидержавних відцентрових процесів, які відчутно шкодять розбудові сильної держави. Втім, констатуючи це, варто не лише шукати винних, а знаходити шляхи об'єднання, консолідації у досягненні єдиної мети, враховуючи при цьому позитивний та негативний досвід минулого.

Історія вчить нас, що у часи найбільшої небезпеки слід прагнути до консолідації, спираючись на спільні інтереси та кінцеву мету, залишивши обабіч магістрального поступу вперед вузько-політичні інтереси. Втім, попри гіркий досвід минулого сьогодні все ж не вдається уникнути запеклої конфронтації навіть у демократичному таборі українського політикуму. Історія не раз доводила, що з кризових ситуацій чи масштабних конфліктів нації виходять сильнішими або слабшими. Сильнішими – коли суспільство й держава здатні згуртуватися в єдиний потужний і нищівний кулак задля мобілізації всіх; слабшими – у разі відсутності консолідації, у розшаруванні, розбраті й хаосі.

Недостатнє пропагування трагічних незасвоєних уроків минулого залишається серед “больових” точок нинішнього інформаційного суспільства. Рудиментарна спадщина взаємопоборювання, “отаманщини” – не відійшли у минуле, а, на жаль, залишаються об'єктивною реальністю сьогодення.

Зважаючи на конкретні історичні аналогії, однією з яких є і політична боротьба серед української еміграції у міжвоєнний період, варто пам'ятати, що успіх розбудови сильної незалежної держави залежить, перш за все, від здатності національно-державної еліти розробити стратегію, конкретні шляхи й засоби розвитку України, вміння визначити перспективу державотворення, і, не в останню чергу, від консолідації конструктивних політичних сил у досягненні спільної мети. Натомість безоглядне політичне протистояння є серйозним деструктивним фактором у державотворчому процесі.

Демократичні сили, об'єднані спільною метою, мають сповідувати ціннісний плюралізм, позбавлений деструктивних виявів антагоністичного ставлення до опонентів. А сучасна гуманітарна наука, зокрема й історична, має стати не зняряддям ідеологічного впливу держави на громадян, як це було у радянські часи, а відігравати повчально-інформаційну функцію, роз'яснюючи реальні загрози деструктивної конфронтації, сприяючи налагодженню продуктивному діалогу політикуму та суспільства, а відтак і стабільності національної безпеки.

Використана література

1. Маринович Мирослав. Яке обличчя Третьої світової війни? // RISU. Релігійно-інформаційна служба України. – 20 травня 2018. – Режим доступу : <https://risu.org.ua/ua/index/blog/~Myroslav+Marynovych/68389>

2. Дергачов О.П. Політичні проблеми національної консолідації : матеріали засідання круглого столу [“Консолідація українського суспільства: сучасний стан, проблеми та перспективи”] ; за ред. А.В. Мальгіна. – (Регіональний філіал національного інституту стратегічних досліджень в м. Сімферополі). – Сімферополь : СФКІСД, 2005. – 168 с.; Євтух В.Б. Етносуспільні процеси в Україні : можливості національних інтерпретацій / В.Б. Євтух. – К. : Стилос, 2004. – 243 с.; Євтух В.Б. Закордонне українство / В.Б. Євтух, А.А. Попок, В.П. Трощинський. – К. : ВІК, 2005. – 308 с.; Кентій А.В. Українська Військова Організація (УВО) в 1920 – 1928 рр. Короткий нарис / А.В. Кентій. – К., 1998. – 81 с.; Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1920 – 1941 рр.) / А.В. Кентій. – К., Інститут історії України НАН України, 1998. – 201 с.; Павленко М. Українські військові формування на теренах Румунії 1920 – 1923 рр. / М. Павленко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 62 с.; Павленко М. Українські військовополонені та інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії : ставлення влади та умови перебування (1919 – 1924 рр.) / М. Павленко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 352 с.; Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття) / В. Піскун. – К., 2006. – 672 с.; Пирожков, С.І., Хамітов, Н.В. Українське суспільство на шляху консолідації // Вісник Національної академії наук України. – 2017. – № 11. – С. 43-52; Політична історія України. ХХ століття : у 6 т. – Т. 5 : Українці за межами УРСР (1918 – 1940 рр.). – К., 2003. – 720 с.; Поремський В.Д. Стратегія антибольшевістської еміграції ; избранні статті 1934 – 1997 гг. / В.Д. Поремський. – М., 1998. – 288 с.; Трощинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В.П. Трощинський. – К., 1994. – 259 с.

3. Липинський В'ячеслав. Листи до братів хліборобів / В'ячеслав Липинський. – Київ-Філадельфія, 1995. – С. 62.

4. Центральний державний архів громадянських об'єднань (далі – ЦДАГО) України. Ф. 269. – Спр. 181 а. – Арк. б/н.

5. Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929 – 1941 рр.) / А.В. Кентій. – К., 1998. – С. 5-6.

6. ЦДАГО України. Ф. 269. – Спр. 176 а. Лист В. Змієнка до В. Филоновича від 27.IX.1928 р. – Арк. б/н.

7. Там само. – Ф. 269. – Спр. 176 б. Лист В. Змієнка до В. Филоновича від 9.III.1929 р. – Арк. б/н.

8. Там само. – Ф. 269. – Спр. 143. Лист В. Филоновича до В. Сальського від 8.X.1928 р. – Арк. б/н.

9. Мірчук Петро. Нарис історії ОУН / Петро Мірчук. – Денвер, (без року видання). – С. 494-495.

10. ЦДАГО України. Ф. 269. – Спр.176 в. Лист В. Змієнка до В. Филоновича від 2.V.1929 р. – Арк. б/н.

11. Там само. – Спр. 181 б. Лист В. Сальського до В. Филоновича від 7.I.1936 р. – Арк. б/н.

12. Там само. – Спр.184. Лист В. Сальського до В. Филоновича від 15.IV.1938 р. – Арк. б/н.

13. ЦДАГО України. – Ф. 269. Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 180. Лист В. Змієнка до В. Филоновича від 4.II.1934 р. – Арк. б/н.

14. Російський державний військовий архів. – Ф. 308. – Оп. 7. – Спр. 363. – Арк.19.

15. Кентій А.В. Українська Військова Організація (УВО) в 1920 – 1928 рр. : короткий нарис / А.В. Кентій. – К., 1998. – 81 с.

16. Євген Бачина-Бачинський. Євген Коновалець у Женеві (витяг із щоденника : Євген Коновалець та його доба) / [О. Грицай, С. Шах, О. Зінкевич та ін.] ; передне слово Ю. Бойко. – Мюнхен : Вид. Фондації ім. Є. Коновальця, 1974. – 1019 с. : фот.

17. Балей Петро. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р. Причини і наслідки / Петро Балей. – LASVEGAS, WV, USA, 1997. – 244 с.

18. Очерки истории российской внешней разведки : в 6 т. : 1917 – 1933 годы. – Т. 2. – М., 1997. – 272 с.

19. Тимченко Роман. Українська еміграція та політика більшовиків 1921 – 1923 рр. / Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. / Роман Тимченко. – К., 2014. – № 10. – С. 311-329.
20. Власенко В. Перша конференція української еміграції у Румунії (до 85-річчя з дня заснування Громадсько-допомогового комітету української еміграції у Румунії) / Українознавство, 2008. Календар-щорічник / В. Власенко. – К. : Укр. центр духовної культури, 2007. – Режим доступу : <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/24799>
21. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 13. – Спр.254. – Арк. 3-11.
22. Архирейський Дмитро. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр. : погляд на проблеми кризь архівні джерела / Дмитро Архирейський, Віктор Ченцов / Архіви ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 16-55.
23. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр.162 в 20 т. – Т. 20.
24. Литвин С. Суд історії : Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2001. – 640 с.
25. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 6215. – Оп. 1. – Спр. 10.
26. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. : історичні нариси ; відп. ред. В.А. Смолій. – (НАН України; Інститут історії України). – К. : Наукова думка, 2002. – 950 с.
27. Мечник С. Від оприччини до КГБ : духовність московського імперіалізму / С. Мечник. – Мюнхен, 1981. – 332 с.
28. Агабеков Георгий. Секретный террор. Записки разведчика / Георгий Агабеков. – М. : Современник, 1996. – 447 с.

~~~~~ * * * ~~~~~